

In Memoriam F. van Heek

Herinnering

J.K.M. Gevers

Voor me staat een foto van een aantal van mijn studiegenoten op het grasveld van Van Heeks villa in Overveen. De foto staat er niet voor de gelegenheid, ze staat er altijd. De soort van gebeurtenis dat ze vastlegt heeft Anni Romein trouwens al eerder in haar memoires vereeuwigd. Een avond met studenten, soep en broodjes, een geleerde spreker, en discussie. De geleerde spreker is dit keer Ellemers, als ik me goed herinner over Israël. Van Heek is het breed lachende middelpunt van de groep op deze zomeravond. Zeldzaam moment. Er staan twee medewerkers bij, Van Daalen en Wallenburg, die lang vóór Van Heek zijn overleden. Ik zie nu dat onder mijn studiegenoten later de kunsten sterk vertegenwoordigd zullen zijn. Overduin uit de museumwereld, Van Baarle van de Raad voor de Kunst. Ik herinner me weer hoe zonder vooraankondiging Van Heeks artikel bij de redactie binnen kwam over bloei en ondergang van de Hollandse zeventiende-eeuwse landschapsschilderkunst, dat we in 1979 publiceerden. Van Heek was redactiesecretaris van Mens en Maatschappij en jarenlang redactielid. Vorig jaar publiceerden we nog, net zo verrast en met plezier, zijn artikel over Lodewijk XIV. Het was het laatste vriendelijke briefje dat ik hem als secretaris van de redactie schreef. Nogal wat werkstudenten staan er ook bij het groepje op de foto. Het Kamerlid Poppe bijvoorbeeld. En Dersjant kom ik de laatste tijd regelmatig op het ministerie van onderwijs tegen. Op één of twee na weet ik nog van allen waar ze nu werkzaam zijn. Niemand helemaal in de wetenschap, geloof ik. De meesten in directe of indirecte overheidsdienst, van diplomatie tot de planbureaus. Studeren bij Van Heek schiep geen clubgeest maar wel een meer onzichtbare band, die weer bleek uit de velen die in januari naar de herdenkingsbijeenkomst in Leiden kwamen.

De latere Van Heek, na afloop van het talentenproject, was allerm minst een sociologisch onderzoeker. Ikzelf werd in 1968 als medewerker door hem aangenomen. Wij – zijn staf in die tijd bij de specialisatie macrosociologie tot zijn afscheid in 1972 – hadden hem gemakkelijk voor een ander kunnen houden dan degenen die beroemd was geworden als de leider van het grootste en bekendste onderzoeksprogramma in de Nederlandse sociologie. Hij gaf colleges, en vooral werkgroepen, over de verzorgingsstaat, over positivisme en kritische sociologie, over oorlog en vrede, over fascisme, over objectiviteit en maatschappelijke betrokkenheid. Alles nauwkeurig voorbereid en uitgetypt, klaar om nog eens uitgegeven te worden in zijn Verzamelde Werken. Hij sprak ook zelden meer over het stratificatie-onderzoek en het talentenproject. Anderen deden dat voor hem. Ik heb zelf de – uiteraard beperkte en subjectieve – indruk, dat hij nog wel eens napret had over het geboorteniveau van de rooms-katholieken, maar dat de rest voor hem verledende tijd was. Met waarschijnlijk zijn echte liefhebberijen werkte hij in die jaren aan zijn prepensionering. Het afscheid in 1972 ontsloeg hem van enkele verplichtingen, maar voor het overige zat het verschil tussen die laatste vier jaar als professor en daarna, tot zijn dood, meer in de plaats van handeling – te rug in zijn geboorteland – dan in het activiteitenpatroon zelf. Professor bleef hij trouwens, voor het grootste deel van zijn omgeving. ‘Fré’ voor enkelen van zijns gelijken, professor voor de rest van ons.

Van Heek was geen geboren docent. Geboren docenten zijn echter zeldere leermeesters. Juist in die laatste Leidse jaren was Van Heek bij uitstek onze leermeester. Niet door het verlangen te doceren, maar door een nadrukkelijke aanwezigheid, welke steeds het referentiepunt en vaak ook de norm vormde. Dat sloeg op de sociologie, maar ook op vele andere zaken. Van de sociologie vond Van Heek, dat het over maatschappij en geschiedenis moest gaan. Voor sociologie die over bedrijven, organisaties en kleine groepen ging, had hij weinig belangstelling. En welhaast karakterologisch was hij gedisponeerd voor de ‘middle range’ activiteit. Bewonderaar en ere-promotee van Merton, vond hij de systeembouw van Parsons aan banaliteiten verkwiste energie, wantrouwde hij Etzioni – over wie ik in die tijd wat schreef – als een modieuze charlatan en vermoedde hij, dat de toen in Leiden in zwang zijnde Frankfurters veel interessants met een dubieuze conclusie te bieden hadden. Het zijn allemaal niet zijn woorden – hij was een zorgvuldig understatement formulerend heer –, maar het is naar mijn overtuiging wat hij meende. En volgens mij had hij een boek als Gadourek’s ‘Dutch Community’ wel zelf willen schrijven.

Voor de laatste generaties leerlingen is hij wellicht nog meer leermeester geworden op een vlak, dat op het eerste gezicht minder met sociologie te ma

ken heeft. Het was zijn kalme, wat teruggetrokken aanwezigheid; het was zijn moeilijk toegankelijke, maar indruk makende persoonlijkheid; het was zijn afstandelijke, maar altijd ergens bij betrokken intellectuele habitus. Met de grote projecten waren ook de spanningen en conflicten voorbij. Met de enorme groei van het Instituut was hij niet zelf meer hoogst persoonlijk hoogleraar-directeur. Hij was voor de meeste studenten en medewerkers van andere vakgroepen even onzichtbaar als onmiskenbaar aanwezig op de achtergrond. En het was mijns inziens zijn glansrol. Hij las, en nu het niet meer hoefde ook steeds meer buiten het vakgebied. Je kon met hem — uitsluitend desgevraagd — de politieke ontwikkelingen in Duitsland en de Gouden Eeuw bespreken, en als het heel intiem werd, gaf hij ook wel eens wat prijs van zijn sociaal-democratische opvattingen. Zonder er ooit heel expliciet over te spreken, stelde hij een norm voor wat je in roerige tijden bestuurlijk wel en niet kunt maken. Hij deed niet zo veel tijdens de 'one man, one vote' democratisering van zijn Instituut, maar hij deed voortdurend niet het verkeerde en enkele keren wel precies het goede. Hij heeft er velen mee geleerd, dat een kritische afstand de intellectuele houding bij uitstek is, eerder nog wanneer het om daden dan om theorieën gaat. Hij zette zich niet af tegen plenaire vergaderingen, die hij raar vond, maar ook wel met pretogen bekeek. En hij sloot zich niet aan bij de behoudzuchtigen, waar in dit geval stellig zijn natuurlijke sympathie lag. Hij zag toe en rekende het tot zijn verantwoordelijkheid de grenzen te bewaken van een maatschappelijk experiment.

De kritische afstand gold op een merkwaardige manier ook de sociologie zelf. Het was bij Van Heek altijd duidelijk, dat er meer was dan het vak. Zonder enige 'conspicuous consumption' straalde toch van hem af, dat hij er zijn brood niet mee hoefde te verdienen. Hoe zeer hij ook socioloog in hart en nieren was, er was voor hem ook veel buiten het vak: schoonheid, buitenleven, familie, bezit, literatuur. Je voelde, vooral naarmate hij in die latere jaren meer tot rust kwam, de spanning over de vraag hoe ruim de sociologie is en hoeveel ze van het leven omspant. Zijn laatste sociologische boek, over euthanasie als sociologisch probleem, is ook zijn laatste poging die vraag te verkennen. Het ging om een persoonlijk probleem. Het in sociologische termen vatten betekende tegelijkertijd het persoonlijke op afstand houden en de sociologie tot de wetenschap van het leven zelf maken. Daarin schuilt een innerlijke tegenspraak. Sociologie was voor Van Heek zonder twijfel eerder roeping dan beroep. In hoge mate door zijn eigen toedoen werd ze tijdens zijn loopbaan van een breed en vrij veld van intellectuele activiteit tot een academisch ingesnoerde discipline. Veel van wat de leermeester deed na voltooiing van zijn meesterwerk was te proberen uit de band te springen, zonder ook maar enigszins zijn eigen sociologie de rug toe te keren.

Eigenlijk het aardigste boekje dat ik van Van Heek in mijn kast heb staan werd in 1980 bij Broekhuis in Hengelo uitgegeven. Het heet 'Silhouetten en portretten, Twentse mensen uit recent en ver verleden'. Het bestaat uit verhalen die hij voor familie en vrienden vertelde en opschreef. Ik durf beweren, dat wie Van Heek – en er is geen echt onderscheid tussen de mens en de socioloog – wil leren kennen, dit boekje eerder dan 'Het Verborgene Talent' ter hand moet nemen. Het is fraai geschreven, Van Heek als ongekend stylist. Er komen prachtige beschrijvingen van het Twentse landschap in voor rake typeringen van mensen en situaties, met een aanstekelijke, altijd ingehouden humor. Er is een wrang verhaal over de liquidatie van een NSB'er in de oorlog, andere over Regge-schippers, 'witte wiefkes', Bommenberend, en op haast Kortoomse wijze over de gelovigheid van Twentenaren. Het slot van het verhaal 'Een jonge heer bekijkt de klassestrijd', waarin de jonge heer terecht komt in een door huzaren uiteengeslagen stakingsoproer gaat aldus

'De huzaar – een Brabander – voelde iets van het absurde van dit kleine intermezzo temidden van de vale ellende van deze ongeluksdag. "Als ge aan Uw vader verklapt wat hier gebeurd is, dan krijgt ge van hem op Uw blootte billen omdat ge naast het grauwe midden in het oproer hebt gestaan!"

"Mijn vader slaat niet, hij vermaant", zei de jongen met kinderlijke waardigheid in zijn mooiste Nederlands. Het joch draaide zich vervolgens om en schreed via de kerktuin en door een poortje naar een aangrenzende steeg. De huzaar, ietwat nieuwsgierig, reed langs het tuinhek naar de plek waar hij de steeg kon inrijden.

Het zeer smalle straatje, waardoor de jongen vluchtte, lag geheel in de schaduw, maar kwam in de verte uit op een door de zon fel beschenen plein. In het schemerige licht tussen de rommelige huizen zag de huzaar de jongen wegrekken, terwijl hij nu en dan schichtig achterom keek.

Aan de overkant van het plein waar de jongen naar toe holde, stond bleekend in het zonlicht een groot, lichtgrijs gepleisterd herenhuis, dat nog juist vanuit de steeg te zien was. Een statige trap leidde naar de voordeur. Zodra de jongen op het plein gekomen was en het volle zonlicht op hem viel, rendte hij niet meer, maar wandelde op zijn gemak naar de trap waarlangs hij vervolgens rustig naar boven klom, onderwijl opgewekt wuivend naar een paar vriendjes, die hem van beneden op het plein nakeken.'

Ik weet zeker dat Van Heek breed lachend hoort, dat we hier een van Nederlands grootste sociologen herkennen.

I. Gadourek

Van de vier à vijf sociologen die direct na de oorlog aan onze universiteiten en hoge scholen werden benoemd en het vak er vervolgens groot maakten, is Van Heek er waarschijnlijk het best in geslaagd ras-sociologische begrippen op uiteenlopende kenobjecten toe te passen, theorie en methodologie nauw met elkaar te verbinden en groots opgezette, empirische onderzoeken te entameren en tot een succesvol einde te voeren.

Begrippen als 'beroepsprestige', 'sociale hiërarchie', 'horizontale en verticale mobiliteit', 'convivium', 'sociale afstand', 'frontmentaliteit', 'religieus élan', 'minderheidspositie', 'generatie', en nog vele andere werden in Van Heeks oeuvre niet alléén scherp gedefinieerd; zij werden tevens gespecificeerd (nu en dan zelfs: geoperationaliseerd) en op hun bruikbaarheid getoetst in concreet onderzoek naar saillante sociale vraagstukken.

Het fijne gevoel om de concepties uit de 'mainstream of sociological thought' op de door hem bestudeerde maatschappelijke probleemgebieden toe te passen, valt des te meer op waar Van Heek qua opleiding econoom en geograaf was. Met nog drie andere na de oorlog benoemde hoogleraren heeft hij echter één zaak gemeen: eerbied en bewondering voor de leermeester S.R. Steinmetz, wiens versatiliteit van geest algemeen bekend is.¹ Zijn ontwikkeling van zijn 'Amsterdamse jaren' naar 'Leids hoogleraarschap' vereist echter een korte toelichting.

Hij promoveerde in 1935 bij Ter Veen aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam op *Westerse techniek en maatschappelijk leven in China*, een proefschrift waarop wellicht het best de door Van Heek zelf gelanceerde term 'economische sociografie' van toepassing is. Hierna volgen enkele kleinere publikaties omtrent de praktisch gerichte onderzoeken, die ons het meest aan de vroege Engelse 'surveys' doen denken:² *Chineesche immigranten in Nederland* (Amsterdam, 1936), *Sociale gevolgen van de economische crisis en depressie in Enschede, 1929-1937*, (Openbare les Amsterdam, 1937), *Economische en sociale problemen van de Wieringermeer* (Alphen aan den Rijn, 1938).

Het is pas in 1945 dat zijn eerste sociologische *maior opus* verschijnt: *Stijging en daling op de maatschappelijke ladder* (Leiden). Enkele jaren later, in 1949 geeft Van Heek colleges in het kader van het Studium Generale over het thema: *Hoe zien wij de mens sociologisch beschouwd?* (Leidse Voordrachten nr. 7, Leiden, 1951). Het is in deze publikatie alsmede in de overige colle-

ges van zijn begintijd als hoogleraar³, dat Van Heek zijn wetenschappelijke 'credo' toelicht en zijn opvatting over sociologie kenbaar maakt.

Twee denkbeelden hebben volgens Van Heek de sociologie bij haar ontstaan beïnvloed: (a) het geloof in de maatschappelijke vooruitgang, en (b) 'de opkomst van positivisme als leidend filosofisch stelsel' (*op. cit.*, blz. 2). Dit hebbende erkend, gebruikt Van Heek de zojuist omschreven sociologie vooral om het geloof in de vooruitgang te ondermijnen. Uitgaande van de overtuiging dat een socioloog zich vooral met de aan tijd en ruimte gebonden verschijnselen dient bezig te houden, kan Van Heek niet ontkomen aan het gevoel van culturele malaise van West-Europa na de Tweede Wereldoorlog. Het zijn dan in zijn ogen de verzwakte sociale bindingen van het individu die het Nazisme en de ellende van onze tijd hebben voortgebracht: 'uit de geestelijke vereenzaming van de mens ontstaat aldus het chauvinistisch nationalisme, dat aan de natie alle waarden toekent, die de traditioneel gebonden mens voorheen slechts in het milieu van kerk, familie en standenstructuur zocht' (blz. 11). Het rationalisme heeft oude waarden ondermijnd, geen nieuwe geschapen, en de samenleving slechts op bepaalde gebieden (de staatsmachine) onder controle gekregen (Van Heek past K. Mannheims 'Teilrationalisierung' toe). Lichtpunten ziet hij in ons besef van kwetsbaarheid (men moet 'de absurde gedachte' van vanzelfkomende vooruitgang overboord gooien), het verlaten van deelrationalisatie en de terugkeer tot universalisme, ook tot team-work van sociale wetenschappen, die sociale planning mogelijk zal maken. En hij eindigt zijn 'credo' met: 'Onze hoop en onze verwachtingen zijn er op gebaseerd, dat al heeft ook het rationele denken in het verleden gefaald, dit denken in de toekomst niettemin er in zal slagen nieuwe vaste tradities te scheppen op grond van de oude en eeuwige waarden van Christendom en humanisme' (blz. 21).

Hoe staat Van Heek ten opzichte van het positivisme, dat hij evenals vooruitgangsgeloof aan de wieg der sociologie ziet staan? Ook hier is het ons inziens een stiefkinderlijke verhouding. Bij mijn studie in Leiden stonden er oorspronkelijk twee Duitse boeken op de verplichte literatuurlijst: Hans Freyers *Soziologie als Wirklichkeitswissenschaft* (Berlin, 1930) en Alfred Vierkants *Die Gesellschaftslehre* (Stuttgart, 1898). Aan het eerste boek ontleent Van Heek zijn kennis van dialectiek (hegeliaans, zoals bij Marx, die Van Heek vanzelf ook goed kent), aan het tweede boek zijn fenomenologie. Al werd Vierkant zeer vroeg door de Amerikaan R.K. Merton vervangen en heb ik nooit een vraag over fenomenologie bij het tentamen hoeven te beantwoorden, toch blijft Van Heek nog in zijn *opus maior* van 1973 fenomenologie als één der hoofdstromingen der sociologie bepleiten. In zijn onderzoekswerk is hij echter veel te veel op het waarnaambare object gericht, door zijn

feiten vererende eruditie eigenlijk meer een positivist dan een fenomenoloog⁴, al pleegt hij zijn aan Sombart ontleende categorieën ('proletariër,' 'burger', 'laar kapitalisme') ideaal-typologisch te definiëren.

Anders lijkt het gesteld met de les die hij uit Freyer meent te trekken. Aan de hegeliaanse visie van de dialectisch veranderende samenleving die Freyer geeft, ontleent Van Heek ook zijn overtuiging dat de sociologie onze eigen tijd een spiegel voorhoudt. Van Heek is eigenlijk een reflexieve socioloog *par excellence* in zijn advies, dat hij aan zijn studenten geeft. Zij zouden hun studieobject 'van binnenuit' moeten benaderen: zij zouden zich nl. moeten afvragen wat *hun sociaal levensprobleem* is geweest, om hiernaar hun empirisch onderzoek te richten. Dan, en alléén dan, zal de sociologie zich met relevante vraagstukken bezighouden en tevens haar historische rol vervullen: 'sociologen van vandaag schrijven de geschiedenis van de toekomst.'

De laatste visie hangt sterk met Van Heeks wezenlijk democratische instelling, zijn pluralisme, samen. Hoewel hij in 1949 in het door hem gedoopte 'S.R. Steinmetz Dispuut' de lectuur van K. Mannheims *Man and Society* invoerde, was het meer het probleem van 'who shall plan the planners' dan het optreden tegen autoritaire richtingen, dat hem in latere fase bezighield. In het overzicht van de sociologie vindt elke socioloog een plaats, afgezien van *zijn* mate van verdraagzaamheid. De stelling 'democracy does not mean to tolerate the intolerant' is in de woelige jaren zeventig in vergetelheid geraakt. Met Mannheim koestert Van Heek echter liefde voor de kennisociologie, die eveneens met zijn pluralisme verbonden is: het denken, ook het sociologisch denken, is onlosmakelijk met ieders milieu en levensproblemen verbonden. Dat is zeker het geval bij de probleemkeuze waarvoor eenieder is geplaatst; 'kiezen' houdt immers 'handelen' in; en dit laatste is op waardeoordelen en normen gebaseerd.⁵

De bovenvermelde aanzetten voegen zich tot een merkwaardige eenheid in Van Heeks oeuvre aaneen. Uitgaande van zijn Christelijk geïnspireerd, socialistisch menselijkheidsgevoel neemt Van Heek bewust zijn persoonlijke problemen als basis voor zijn onderzoeksprogramma's: de wezenlijke sociaaleconomische ongelijkheid en geringe verticale mobiliteit in Enschede, vergeleken bijv. met Eindhoven (*Stijging en Daling*. . .), hetzelfde probleem landelijk gezien (*De Nederlandse beroepsprestige-stratificatie. Sociale stijging en daling in Nederland*, Leiden, 1958). Hij laat het niet slechts bij de beschrijving en analyse van het bestaande, maar zoekt ook naar verandering in de gewenste richting: betere toegang tot opleiding zou de mobiliteit vergroten en sociale ongerechtigheid opheffen (*Het verborgen talent. Milieu, schoolkeuze en schoolgeschiktheid*, Meppel, 1968). Zelf textielfabrikanten-

zoon uit Enschede, entameert hij een groots onderzoek naar de verhoudingen in de textielindustrie, later gevolgd door het onderzoek in de Rotterdamse haven. En het blijft niet bij sociale bewogenheid alléén: getroffen (als lid van de Nederlands Hervormde Kerk) door het feit dat Nederland 'een Rooms land' aan het worden was, tracht hij de demografische groei van de Nederlandse Rooms-Katholieken uit hun positie van de zich emanciperende minderheid te verklaren (*Het geboortenniveau der Nederlandse Rooms-Katholieken*, Leiden, 1954); op zijn oude dag, na het ziekbed van zijn vrouw, lanceert hij nog een onderzoek naar euthanasie, al wordt dit (naar mijn weten) niet uitgevoerd (*Actieve euthanasie als sociologisch probleem*, Meppel, 1975).

Elk van deze *subjectief*, introspectief gevonden problemen wordt met behulp van sociologische argumenten gerechtvaardigd en als een bestaand (*objectief*) sociaal vraagstuk gepresenteerd. Van Heek besteedt veel aandacht om zijn probleemstelling te formuleren, te verantwoorden (wetenschappelijk en ook sociaal), en kennis sociologisch te doorlichten: hoe kwam het, bijvoorbeeld, dat actieve euthanasie pas in de laatste jaren de aandacht van de Nederlandse gemeenschap krijgt en tot een sociaal vraagstuk werd? Dit is een soort vraag die bij het lanceren van bijna elk onderzoeksproject telkens wordt gesteld.

Heeft hij eenmaal zijn probleem introspectief gevonden en gerechtvaardigd, dan wordt er zeer veel aandacht aan het doorvorsen van de bestaande literatuur en het verzamelen van feiten besteed. Als eenmaal het onderzoeksproject (veelvuldig van vroeger in Nederland ongekende omvang en kosten!) wordt afgesloten, besteedt hij veel zorg niet slechts aan het opstellen van het rapport maar tevens aan de bekendheid hiervan bij breder publiek en in beleidskringen. Waar elk probleem niet slechts individueel gewetensprobleem maar tevens een sociaal vraagstuk is, *dient men er iets aan te doen*. Ook hierin blijkt Van Heeks consequente levenshouding en sociologische opvatting.

Had Van Heek zijn probleem eenmaal gesteld en verantwoord, de literatuur bestudeerd, dan ging hij onpartijdig data verzamelen, teneinde voor de van de theorie afgeleide hypothesen steun te vinden.⁶ Zonder wetenschapsfilosofische achtergrond of pretentie (zonder zich *expliciet* in de objectieve kenbaarheid van maatschappelijke verschijnselen verdiept te hebben), is hij, bewust kiezende voor het hoogleraarschap *empirische* sociologie, intuïtie (voor Nederland) nieuwe wegen van data-verzameling en -verwerking ingeslagen. Vergis ik me niet, dan was hij een der eersten in Nederland die het methodologisch individualisme (avant la lettre!) toepaste. Hij heeft immer

beroepsprestige direct, aan individuen gemeten, om dan uitspraken over collectiva ('de geringe verticale mobiliteit van Enschede vergeleken met die van Eindhoven') te doen.

Aan dit voorbeeld is een andere methodologische stelling at te lezen. Van Heek bestudeerde maatschappelijke verschijnselen in hun contrasterende vormen: de opvallend lage mobiliteit van Enschede zou met de snel stijgende bevolking van 'de lichtstad' bestudeerd moeten worden. Eigenlijk klinkt hier J.S. Mills 'canon' door ('the method of difference'), die, zoals bekend, de basis vormt van de experimentele methode. Van Heek bestudeert, bij voorbeeld, geboortecijfers in zoveel mogelijk gelijke paren Rooms Katholieke dorpen die slechts hierin verschillen dat het ene telkens in Nederland, het andere over de grens (België, Duitsland) is geplaatst; een onderzoeksoptzet die ergens tussen een natuurlijk experiment en het 'achteraf experiment' (Lammers), ligt. Hij begeeft zich hier tevens op het gebied van geaggregeerde data, al laat hij de statistische problematiek van de aggregatie onaangeroerd.

Van Heek was nl. noch mathemaaat, noch statisticus, noch psycholoog. Hij wist echter, vooral voor zijn landelijke onderzoeken, deskundigen aan te trekken – met wisselend succes. Mede door de (ex-astronoom?) Van Tulder is er een landelijke beroepsstratificatie-schaal tot stand gekomen, op directe metingen aan individuen gebaseerd, waar het buitenland jaloers op was. In het psychologische gedeelte van het *Verborgene talent* is contaminatie geslopen, die de resultaten enigszins aantast. Ondanks deze 'Schönheitsfehler' gaf echter ook dit onderzoek methodologisch een stimulans tot een hele reeks vervolgonderzoeken en polemieken in Nederland.

Het is ijdele hoop in het kort bestek dat de redactie mij ter beschikking gaf de grootheid van Van Heek te doen beamen. Voor meer informatie verwijs ik graag naar het reeds geciteerde sympathieke overzicht van H.P.M. Goddiijn (zie noot 3), dat tevens de bibliografie van Van Heek (tot 1972) bevat. Dit laatste strekt vooral ter aanbeveling: we leren de leermeesters vooral door hun vruchten, d.w.z. hun werken kennen.

Als leerling van Van Heek ben ik mij tevens bewust van de relativiteit van de sociale perceptie: elke biografie blijft ook subjectief, zij weerspiegelt persoonlijke voorkeuren of idiosyncrasieën van de auteur. Ten slotte wil ik op de moeilijkheid wijzen Van Heek onder één der bestaande scholen onder te brengen (immers: als reflexief, historisch socioloog in overeenstemming met zijn calvinistische en socialistische waarden een probleemgebied zoekend, de probleemstelling kennissociologisch toelichtend, zijn begrippen operationaliserend en empiristisch data verzamelend en voor beleidsdoeleinden interpreterend). Als laatste huldeblijk aan de oude leermeester het volgende: mijn

eerste vraag in het pas opgerichte dispuut S.R.S. Steinmetz ging over de verhouding van de Nederlandse tot de Franse sociologie (die in mijn geboorteland hoog werd aangeslagen). Het antwoord was ontwijkend; later heeft Mevrouw Van Heek mij medegedeeld, dat 'Fré geen Frans las.' Welnu, enkele maanden vóór zijn dood publiceerde de 79-jarige Van Heek in dit tijdschrift een historisch-sociologische studie met een Franse titel en aanhalingen uit de oorspronkelijke Franse bronnen. Ook in dit opzicht mag Van Heek voor menigeen van ons als voorbeeld ter navolging dienen.

Noten

1. Steinmetz was zeker evenzeer een ethnoloog als socioloog; zijn geografische eruditie deed hem 'sociografie' lanceren. De dissertatie ging trouwens over *Studien zur ersten Entwicklung der Strafe* (1892/94); ook voor criminologen van belang.
2. Zie P.V. Young, C.F. Schmid, *Scientific Social Surveys and Research*, New York, Prentice Hall, 1946.
3. In zijn bijzonder helder en inzichtvol overzicht, 'Prof. Dr. F. van Heek: zijn werk en betekenis voor de Nederlandse sociologie', in *Onderzocht en Overdacht*, boekaflevering van *Mem en Maatschappij* in 1972 onder de redactie van R.F. Beerling, J.K.R. Gevers en H. Philipsen, begaat H.P.M. Goddijn een kleine vergissing indien hij stelt: 'Willem Banning, die over grote onderwijservaring beschikt, gaat vanaf 1952 wijsgerige sociologie doceren in de Verenigde Faculteit ten bate van de sociologie studenten, maar Van Heek heeft aanvankelijk zelfs geen eigen studenten. Zijn eerste gehoor bestaat uit kandidaten Nederlands recht en landisch recht.'

Van Heek droeg de volle verantwoordelijkheid voor de 'vrije studierichting sociologie' in de Faculteit der Rechtsgeleerdheid (die hij zelf heeft aangevraagd), verzorgde er alle colleges sociologie voor, terwijl Banning het bijvak 'sociale ethiek' gaf. Schrijver dezes is reeds in juni 1950 bij Van Heek in sociologie afgestudeerd en in 1953 (eveneens als eerste) gepromoveerd.

4. Nòch in zijn colleges nòch in zijn geschriften heb ik een voorbeeld van fenomenologische begripsanalyse aangetroffen. Het verbaast mij enigszins dat in het met O.J.A. Janssen geschreven 'Pluralistische sociologie en sociale verandering. Een poging tot systematisering' (F. van Heek, *Van hoogkapitalisme naar verzorgingsstaat*, Meppel, 1973, blz. 288 en 337), W.F. Whyte's *Street Corner Society*, Chicago 1955, als 'een betrekkelijk vroege toepassing van concreet fenomenologisch onderzoek' wordt aangeprezen!
5. Persoonlijk vroeg ik mij nu en dan af of de raad om sociologische onderzoeken 'van binnenuit' te initiëren niet het kennissociologisch relativisme in de kaart zou spelen. Indien wij de studenten leren hun dissertaties uitsluitend op hun persoonlijke problemen te richten, dan zal de stelling omtrent de *externe* conditionering van (sociale) wetenschap zonder twiëf empirisch worden onderbouwd. Ik zou een dergelijke werkwijze van 'voluntaristic bias' verdedigen.
6. Het komt mij voor dat Van Heek niet de 'King's Way of Science' volgt zoals die door A. d. Groots *Methodologie* wordt aangegeven; verwerpen van onhoudbare hypothesen is niet het primaire doel van zijn onderzoek. Hij neemt reeds genoeg met het overhellen van evidentie in de richting van de door hem gestelde theorie. Zijn *Het geboorteniveau* . . . mag als voorbeeld dienen voor zijn werkwijze, gekenmerkt door nauwe verwevenheid van theorie en onderzoek.

De kansen, risico's en resultaten van een onderzoeksprogramma: Van Heeks meerledige vraagstelling over mobiliteit

W.C. Ultee

Van Heek verstond de kunst een complexe problematiek uiteen te leggen in een aantal afzonderlijke en toch samenhangende deelvragen. Een ieder die nu in kort tijdsbestek en in volgorde van verschijnen de publikaties over sociale stratificatie en mobiliteit van Van Heek, zijn medewerkers en zijn critici bestudeert, zal deze stelling beamen. Omdat Van Heek tot hanteerbare maar op elkaar betrokken vraagstellingen wist te komen, had hij een programma. Omdat hij een programma had, kon hij medewerkers werven. Aldus ontstond de Leidse School, een groep onderzoekers die in de jaren vijftig een vooraanstaande rol speelde in de *Research Committee on Social Stratification and Mobility* van de *International Sociological Association*. En omdat aan een programma werd gewerkt, zijn tastbare resultaten bereikt. Critici daarentegen kwamen niet verder dan te omvangrijke en te ongestructureerde vraagstellingen.

Een programma met een gelede probleemstelling heeft kans van slagen. Het is buiten kijf dat Van Heeks programma tot resultaten leidde. Delen van het programma zijn echter niet uitgevoerd. Klaarblijkelijk kleefden er ook risico's aan de onderneming. Een vergelijking van een vroege en een latere publikatie van Van Heek maakt duidelijk welke van de beoogde resultaten zijn bereikt en leert iets over risico's.

In 1945 legde Van Heek zijn probleemstelling uiteen in vier op elkaar volgende deelvragen. De eerste was hoe hoogteverschillen tussen sociale lagen zijn te meten. De tweede betrof de verdeling van een bevolking over aldus vastgestelde lagen. De derde vraag luidde hoeveel stijging en daling er tussen deze lagen was. Welke factoren mobiliteit beïnvloedden, was de vierde vraag (Van Heek 1945, p. 35-36). Van Heek gaf antwoorden voor Enschede, Van Hulten voor Philips-Eindhoven en Vercuijsse en Van Tulder voor Nederland.

Van Heeks antwoord op de eerste deelvraag was dat iemands plaats op de maatschappelijke ladder valt af te meten aan het prestige van diens beroep. Het beste argument voor de hantering van deze maatstaf was dat er volgens gegevens van de burgerlijke stand in Enschede binnen de aldus vastgestelde lagen werd gehuwd. Van Heeks medewerkers gaven hetzelfde antwoord. De beroepsprestigeladder voor Nederland in 1953 van Vercuijsse werd gevali-

deerd door de trouwtabel van Van Tulder voor Nederland in 1954. Van Tuld-ers antwoord op de tweede deelvraag luidde dat het percentage van de man-nelijke beroepsbevolking met een lager beroepsprestige tussen 1919 en 1954 was afgenomen en dat met een hoger prestige toegenomen. Het voornaamste resultaat van de Leidse School is Van Tuld-ers intergenerationele mobili-teitstabel voor Nederland in 1954. Daarin is het beroepsprestige van wer-kende mannen afgezet tegen dat van hun vader.

Hoe valt een vergelijking van vragen en antwoorden uit? In 1961 noemde Van Heek zelf drie punten van kritiek. Ten eerste merkte hij op dat het niet mogelijk bleek de gegevens te verzamelen die noodzakelijk zijn voor een ant-woord op de vraag of de intergenerationele mobiliteit in de laatste decennia was gestegen (Van Heek 1961, p. 169). De Leidse School gaf dus geen volle-dig antwoord op haar derde deelvraag.

Hier is een terzijde op haar plaats. Het is onduidelijk waarom geen tabel-len voor andere tijdstippen dan 1954 zijn opgesteld. In Engeland deelde Glass respondenten op naar geboortjaar. Mogelijk wreekt zich hier dat de Leidse School onvoldoende toegerust was voor de analyse van gegevens. Als alle deelvragen niet afzonderlijk aan hun eigen analyse-opzet zijn gekop-peld, loopt juist een programma met een meerledige probleemstelling risico.

De vierde vraag van de Leidse School bleef eveneens onbeantwoord. Om dat er slechts mobiliteitstabellen voor één tijdstip bestonden, konden verkla-ringen van verschillen tussen tijdstippen niet empirisch worden onderzocht. Nu zijn verklaringsvragen ook (en eerder) te beantwoorden door vergelij-king tussen landen. (Men beschikt over meer waarnemingen en het is gemak-kelijker de invloeden van verschillende factoren uit elkaar te halen.) Gezien de Leidse deelname aan de ISA, lag hier toch nog een kans van slagen.

Volgens Van Heek echter viel het te betreuren dat het vergelijkend mobili-teitsonderzoek van Miller in het kader van de ISA, althans wat de vergelij-king met Nederland betrof, niet geheel betrouwbaar was (Van Heek 1961, p. 179). Deze ietwat duistere opmerking vormde Van Heeks tweede punt van kritiek op de Leidse resultaten.

Waar ging het hier om? Door mobiliteitstabellen voor verschillende lan-den te vergelijken, kon men Van Heeks vierde deelvraag beantwoorden. Voorwaarde hiervoor is evenwel dat de tabellen op overeenkomstige manie- tot stand zijn gekomen. Dat was echter niet het geval. Tabellen voor ander- landen dan Nederland waren verkregen doordat onderzoekers naar eigen goedgevoelen beroepstitels samen namen tot categorieën als 'handarbeid' en 'hoofdarbeid'. De Leidse School lag, qua manier van opstellen van mobili-teitstabellen, op het buitenland voor. De tabel van Van Tulder berustte op

een beroepsprestigeladder, en die was onafhankelijk – via empirisch onderzoek – vastgesteld. Omdat sommige handarbeidberoepen op deze ladder een hoger prestige hadden dan bepaalde hoofdarbeidberoepen, was de Nederlandse tabel onvergelijkbaar met die voor andere landen. Miller gebruikte de Nederlandse tabel toch (hij keek waar de meeste handarbeiders zaten), en daar had Van Heek bezwaar tegen.

Ook hierbij is een kanttekening te plaatsen. Het is onduidelijk waarom de Leidse School geen tabel maakte die met de tabellen voor andere landen overeenkwam. De zuiverheid van een tabel is af te wegen tegen haar vergelijkbaarheid. Daarnaast is het zeer wel mogelijk één databestand op twee (of meer) manieren te bewerken: de ene keer op de minder goede maar dan toch vergelijkbare manier, de andere keer op de betere maar (nog?) onvergelijkbare manier. Opnieuw blijkt een gebrekkige koppeling tussen deelvraag en analyse-opzet te leiden tot het onbeantwoord blijven van een deelvraag.

Van Heeks derde punt van kritiek uit 1961 op de Leidse resultaten kwam ook in enigszins verhullende verpakking. Men moest ervan afzien een beroepsprestigeladder op te stellen voor Nederland juist na de Eerste Wereldoorlog (Van Heek 1961, p. 151). Van Heeks meerledige probleemstelling bleek minstens één lid te weinig te kennen: de vraag in hoeverre beroepsprestigeladders naar land en tijd verschillen.

Voor zijn mobiliteitstabellen had Van Tulder beroepstitels met behulp van de beroepsprestigeladder van Vercruijse omgecodeerd. Nu is het gerechtvaardigd titels voor mannen uit 1954 om te coderen met een ladder die een jaar eerder is vastgesteld. Maar kwetsief is het echter de titels van door vaders naar schatting dertig jaar geleden uitgeoefende beroepen met behulp van dezelfde beroepenladder van een prestigescore te voorzien. Als dit laatste geschiedt, wordt stilzwijgend uitgegaan van een bevestigend antwoord op de vraag of de beroepsprestigeladder in Nederland in de eerste helft van de twintigste eeuw gelijk is gebleven. Dat is echter een empirisch uit te maken zaak.

Met Van Heeks derde kritiekpunt is een vraag geformuleerd die tussen de tweede en derde deelvraag van Van Heeks probleemstelling is te schuiven: de vraag naar beroepsprestigeladders in andere landen en tijden. Deze kreeg in de buitenlandse literatuur in 1977 een voorlopig antwoord met een vergelijkend onderzoek van Treiman, waarin voor Nederland de ladder van Vercruijse werd benut.

Wat hebben de critici tegen Van Heeks programma en haar resultaten te berde gebracht? Ze aanvaardden Van Heeks antwoorden op de latere deelvragen niet omdat het antwoord op de eerste ondeugdelijk zou zijn.

Het meest empirisch was deze kritiek bij Kuiper in 1954. Hij stelde dat het prestige van een beroep iets anders is dan de omgang die mensen met elkaar hebben. Nu had Van Heek gevonden dat prestige en trouwen samenhangen, dus zo onbruikbaar was beroepsprestige niet. Kuiper probeerde dit te ondergraven met resultaten van eigen onderzoek. In Zwolle zou de desbetreffende samenhang niet zo nauw zijn als in Enschede. Omdat Kuiper noch Van Heek de sterkte van verbanden kwantificeerden, is deze kritiek minder ernstig dan ze lijkt.

Hier komt bij dat zelfs als een beroepsprestigeladder geen sociaal aanzien meet, ze iets anders en belangrijks wel goed kan meten. Wat is er op zich mis aan de Leidse versie van de derde deelvraag, de vraag in hoeverre het beroepsprestige van zonen verschilt van dat van hun vaders? Betreft prestige maar één dimensie van stratificatie, vat een beroepsprestigeladder zo weinig van de gelaagdheid dat het sociale leven niet in al zijn facetten wordt bestudeerd? Het is moeilijk Van Doorns kritiek uit 1955 anders te lezen. Men bemerkt dat onheilzame voorvragen over het wezen van stratificatie een rol speelden. De critici van de Leidse School zagen niet dat als een instrument niet al het bedoelde meet, het een deel nog wel goed kan vatten. Hun stelling dat er meer dimensies van stratificatie zijn dan beroepsprestige was terecht. Ze vormde echter onvoldoende prikkel voor de opstelling van andere ladders. Polyhiërarchieën bleven destijds een te omvangrijk en te ongestructureerd probleem. Op dit punt hadden Van Heeks critici niet van hem geleerd. De beste kritiek op de resultaten van de Leidse School was die van Van Heek.

Van Heeks probleemstelling uit de jaren zestig bouwt voort op eerdere Leidse resultaten. Dit blijkt bij nadere beschouwing van zijn vierde deelvraag. Deze is meerduidelijk. Hierboven had ze betrekking op de verklaring van het mobiliteitspatroon op een bepaald tijdstip in een bepaald land. Ze kan ook slaan op de mate van stijging of daling van een inwoner van een land in vergelijking met een andere inwoner van dit land. Van Tulder beantwoordde deze vraag.

Hiertoe kruiste Van Tulder de mate waarin mannen ten opzichte van hun vader waren gestegen of gedaald tegen hun onderwijs. Deze tabel vertoont het verwachte verband: als een man meer onderwijs heeft, dan is hij meer gestegen. Als het antwoord op de individuele versie van de vierde deelvraag van Leidse School luidt dat onderwijs een factor is die tot een hoger beroep leidt, rijst een nieuwe vraag: in hoeverre is in Nederland in de eerste helft van de twintigste eeuw de samenhang tussen ouderlijk milieu en onderwijs veranderd? Op deze vervolgvraag gaf Van Tulder geen antwoord.

Het is opvallend dat Leidse onderzoekers de gegevens van het nationale onderzoek uit 1954 niet gebruikten voor een empirisch antwoord op de vraag in hoeverre in Nederland de samenhang tussen ouderlijk milieu en onderwijs kind is veranderd. Reeds in 1945 had Van Heek opgemerkt dat de sociale stijging over grote afstand in Nederland wel eens zo gering kon zijn, dat de talenten verloren gingen die aanwezig zijn in de onderste lagen der maatschappij (Van Heek 1945, p. XV). Dit herhaalde hij in 1961 (Van Heek 1961, p. 172). In 1968 verscheen een verslag van een nieuw onderzoek uitgevoerd door Van Heek en een aantal medewerkers. Dit onderzoek was gewijd aan de vraag waarom in de Nederlandse welvaartstaat omstreeks 1960 kinderen uit het laagste sociale milieu, in vergelijking met die uit het hoogste, vele malen ondervertegenwoordigd zijn op het voorbereidend en hoger middelbaar onderwijs (Van Heek e.a. 1968, p. V).

Men kan dus stellen dat Van Heeks onderzoeksprogramma over talenten handelde over een vraag die volgt op de vragen uit zijn onderzoeksprogramma naar mobiliteit. Echter, de probleemstelling van het nieuwe programma was niet optimaal. De gestelde vraag was waarom er een verband was tussen milieu van herkomst en onderwijs (of waarom er zo'n sterk verband was tussen deze factoren). Als de gegevens van het nationale onderzoek naar mobiliteit uit 1954 aan secundaire analyse waren onderworpen, had de vraagstelling van het nieuwe onderzoeksprogramma meer ontwikkeld kunnen zijn. Afhankelijk van het antwoord, was dan de vraag geweest waarom het verband tussen deze factoren niet was veranderd, waarom het was afgenomen zonder volledig te verdwijnen, of nog anders.

Als deze secundaire analyse was uitgevoerd, hadden de onderzoekers van het nieuwe programma wel eens minder verrast hadden kunnen zijn door hun eigen bevinding dat er in Nederland rond 1960 toch eigenlijk zo weinig onmiskenbare talenten verloren gingen. Uit de secundaire analyse had kunnen blijken dat in 1919 het verband tussen beroep vader en onderwijs zoon niet volledig was, dat tussen 1919 en 1954 dit verband gestaag was afgenomen, en dat bij doortrekking van de trend tot 1960 voor dat jaar een nog zwakker verband was te verwachten. De onderzoeksopzet zou dan ook meer toegespitst geweest kunnen zijn. Dit laatste kan ook worden gezegd voor andere mogelijke uitkomsten van deze secundaire analyse. De moraal is dat risico's bij nieuw onderzoek naar vervolgvragen zijn in te perken door secundaire analyse van bestaande gegevens.

Er zal hier niet worden ingegaan op het punt waarom Nederlandse sociologen van de tussengeneratie zo weinig belangstelling toonden voor de vragen waaraan de Leidse School niet toe kwam. De afgelopen jaren zijn in *Mens en*

Maatschappij artikelen van jongere Nederlandse sociologen verschenen waaruit blijkt dat ze zich niet, zoals Van Heeks tijdgenoten en critici, bezig houden met voorvragen over stratificatie en mobiliteit. Er worden vragen aan de orde gesteld die zijn opgeworpen door de bevindingen van de Leids School. Een lezer van dit tijdschrift kan zichzelf een oordeel vormen over de resultaten die daarbij worden geboekt.

Literatuur

- Doorn, J.A.A. van, Het probleem van de beroepsstratificatie, *Sociologische Gids*, 2 (1955) 88-93.
- Heek, F. van, *Stijging en daling op de maatschappelijke ladder, een onderzoek naar de verticale sociale mobiliteit*, Leiden, Brill, 1945.
- Heek, F. van, Sociale ongelijkwaardigheid en verticale mobiliteit in de 20ste eeuw: wijzigingen en continuïteit, blz. 149-179 in: (red.) A.N.J. den Hollander e.a., *Drift en koers, een halve eeuw sociale verandering in Nederland*, Assen, Van Gorcum, 1961.
- Heek, F. van, & E.V.W. Vercruijsse, De Nederlandse beroepsprestige-stratificatie, blz. 114 in: F. van Heek e.a., *Sociale stijging en daling in Nederland I*, Leiden, Stenfert Kroese, 1955.
- Heek, F. van, e.a., *Het verborgen talent, milieu, schoolkeuze en schoolgeschiktheid*, Meppel Boom, 1968.
- Hulten, I.E., *Stijging en daling in een modern grootbedrijf, onderzoek naar de sociale stratificatie en sociale mobiliteit bij de N.V. Philips' Gloeilampenfabrieken te Eindhoven*, Leiden, Stenfert Kroese, 1953.
- Glass, D.V. (ed.), *Social mobility in Britain*, London, Routledge, 1954.
- Kuiper, G., *Opklimmen en dalen in beroep en samenleving, een sociografisch onderzoek*, Zwolle, Assen, Van Gorcum, 1954.
- Miller, S.M., Comparative social mobility, *Current Sociology*, 9 (1960) 1-89.
- Treiman, D.J., *Occupational prestige in comparative perspective*, New York, Academic Press, 1977.
- Tulder, J.J.M. van, *De beroepsmobiliteit in Nederland van 1919 tot 1954, een sociaal-statistische studie (Sociale stijging en daling in Nederland III)*, Leiden, Stenfert Kroese, 1962.